

Михайло Мінаков

РАДЯНСЬКА ФІЛОСОФІЯ: ДО ДИСКУСІЇ ПРО ЇЇ ВИЗНАЧЕННЯ

Радянська філософія як предмет дослідження історії філософії є вкрай проблематичною. Є два радикально відмінних погляди на неї. За одним, радянська філософія, хоч і обмежена в темах та засобах філософування, все ж була певною філософською традицією, за другим, радянської філософії не існувало взагалі, бо хіба може філософська думка бути невірною. Обидва табори вже чимало років сперечаються – і, видається, почали вже повторюватись і в аргументах, і в контраргументах. Вочевидь, ці дебати потребують погляду ззовні, третьої opinio, яка зрушила би застиглу дискусію в напрямі порозуміння з минулим нашої думки.

Серед тих, хто визнає «радянську філософію» філософією, можна виділити два напрями думання. Одні інтерпретатори розглядають її як певну перверсійну інтелектуальну практику, що ледь жевріла в тоталітарній радянській системі, інші ж визнають за радянською філософією певні, помірно позитивні, здобутки саме як філософії. Що ж вони називають «радянською філософією»?

Коріння радикального заперечення радянської філософії бере початок із вивчення феномену тоталітаризму на Заході. Одним з родоначальників студій над тоталітаризмом була Ганна Арендт, чия спроба філософського аналізу тоталітаризму заклала методологічне підґрунтя для аналізу окремих його феноменів, у тому числі й радянської філософії. Поняттєві рамки, накладені Арендт, окреслювали тоталітаризм у термінах «радикального розриву» з європейською цивілізацією і традицією модернізації¹. У межах тоталітарної культури людина могла існувати тільки з такою раціональністю, яка принципово не пов'язана ані з особистим досвідом, ані з культурною традицією: людина ставала «бездомною», позбавленою

коренів². У зв'язку з цим існуванню людини та суспільства приписувалися певні завдання, що поставали з надлюдських об'єктів розвитку історії і природи. Цей розвиток був суголосний логіці ідеології, що принципово не залишала меж між особистим, груповим та суспільним. Тим самим суспільство трансформувалося у «спільноту» [Gemeinschaft], за умови чого індивідуальний розум – відповідно до дедуктивної логіки ідеології – мав підпорядковуватись у будь-якій діяльності «логічному примусові» загальноісторичних завдань. Тож для філософії, як вільного публічного застосування розуму, в цих рамках місця не було.

Вчення Ганни Арендт про тоталітаризм заклало фундамент для досліджень радянської системи, які великою мірою поправили й висновки самої Арендт, адже багато з того, що існувало в Радянському Союзі, не узгоджувалося з рамками її теорії, зокрема проблематичним був і статус філософії в СРСР. Почасти причина полягала в тому, що Арендт аналізувала переважно нацизм, розглядаючи радянський тоталітаризм крізь призму німецького досвіду. Крім того, стало очевидним, що після смерті Сталіна в СРСР, попри збереження тоталітарних рамок, відбулися серйозні зміни, і саме вони підштовхнули як до перегляду методологічних підстав дослідження тоталітаризму, так і до формування різних методів вивчення радянської цивілізації, об'єднаних назвою «Soviet Studies» (інакше «советологія»). Зокрема, советологи вивчали й побутування філософії в рамках радянської системи.

Одну з перших спроб опису системи освіти й науки в СРСР як інструмента побудови тоталітарної держави здійснили Карл Фрідріх та Збігнев Бжезінський, розглядаючи цю систему як засіб реалізації ідеологічної настанови на «рівність» членів суспільства і їхню повну підпорядкованість владі, а саму ідеологію – як фундаментальний розрив мислення та досвіду, відтворюваний завдяки тотальній «наскрізній освіті»³. Разом з тим, уже Фрідріх висловлює думку, що радянський тоталітаризм є модерним феноменом – нехай перверсійним, але таким, що принципово пов'язаний з емансипативними раціоналістичними практиками Модерну⁴. Визнання цього створювало підстави для аналізу, серед іншого, й радянської філософії.

Оскільки радянський тоталітаризм советологи тлумачили як єдину державну систему, що контролює всі аспекти публічного життя, а також значною мірою – особисте життя громадян, то саме в цьому річищі розглядалися й форми публічного застосування розуму в філософії, суспільній думці та природничих науках. Так, Мерле Фейнсон [Merle Fainsod], одна із засновниць «Soviet Studies» у США, називала радянську систему «раціоналізованим», або ж «просвітницьким» тоталітаризмом, наголошуючи на його відмінності від фашистської версії, що тяжіла до націоналістичного містицизму – приблизно того ж антимодерного феномену, прояви якого можемо спостерігати в сьгоднішній Україні. На відміну від Ганни Арендт та в унісон із Карлом Фрідріхом Фейнсон вважала радянський тоталітаризм питомо модерним. Щоправда, ця модерність (і активне застосування розуму), за її оцінкою, являла собою інструмент тотального контролю влади над науковою та суспільною думкою⁵. Адам Улам, послідовник Фейнсон, пояснював, що специфічний інтелектуальний ландшафт радянського тоталітаризму витворює парадоксальна антиномія між технологічним анархізмом («найжорстокішим повстанням проти індустріалізму») та культом технології, тобто переконанням в «історичній необхідності та святості індустріалізму»⁶. Таким чином, попри свою специфіку, радянський тоталітаризм розглядався як певна форма модернізації.

Більше уваги ролі ідеології та місцю інтелектуальних практик у радянській системі приділяв Бертрам Вольфе. Йому належить гіпотеза, що радянська ідеологія потребує атомізованої людини, аби контролювати суспільство у процесі творення «нової людини, нового суспільства і нового світу»⁷. З огляду на це він обстоював думку, що деінституціалізація філософії та будь-якого вільнодумства в СРСР потрібні для надання тоталітарній системі її найдовершенішої форми: «Абсолютна влада, не обмежена ні інституційним наглядом, ні моральним кодексом, ні навколишніми критичними голосами, приводить до зневаги розуму»⁸.

Нарешті, Йозеф Бохенський [Josef Bochenski] здійснив спробу описати радянську філософію як історико-філо-

софський феномен у рамках загального уявлення про радянський тоталітаризм. Проте в його праці ми не побачимо ані вивчення форм інституціоналізації, ані розгляду тем та стилів філософування. Наперед заданий вирок Бохенського радянській філософії бачимо в твердженні, що радянські «головні доктрини є грубими та дещо систематизованими виразами простого здорового глузду», а їх «техніки, рівень постановки проблем і формулювання вкрай примітивні»⁹.

Попри те, що такий напрям пояснення радянської філософії було започатковано на Заході в часи Холодної війни, серед українських філософів та істориків філософії є чимало прибічників цього підходу. Так, приміром, у рамках схожої настанови оцінює радянську філософію та роль освіти в її становленні українська філософиня М. Д. Култаєва. Вона розглядає філософську освіту в СРСР як частину загальної системи насадження «радянської політичної культури» засобами просвітницької дидактики. Разом з тим вона артикулює важливу думку, що її не брали до уваги західні критики, а саме: еволюція філософської освіти опосередковано вела до ускладнення соціального буття радянської людини, що суперечило настановам загальної освіти на спрощення цієї картини. Йшлося, по суті, про амбівалентний процес у межах радянської освітньої системи, якій було притаманне і ускладнення, і спрощення картини світу. Як пише Култаєва:

Спрощувалось – у перспективі досить легкого маніпулювання свідомістю і поведінкою особистості шляхом наочно-образного та вербального політичного імпринтингу. Ускладнення ж – природний наслідок входження людини до світу культури, в якому завжди залишаються сфери, що випадають з-під впливу тоталітарної ідеології і залишаються за межами контролю¹⁰.

У такий спосіб виникало напруження, що давало змогу усвідомити обмеженість ідеологічних каркасів і потребу в громадянському суспільстві, закладаючи підґрунтя для перетворень суспільної думки часів перебудови. Тож радянська філософія і філософська освіта виявилися чинником історичних зрушень кінця ХХ ст. в СРСР загалом та Україні зокрема.

Як бачимо, рамки тоталітарних студій (байдуже, чи дослідник працює за межами СРСР, чи на його колишніх теренах) приводять, з одного боку, до визнання існування такого типу філософування, як «радянська філософія», а з другого, відкидають вивчення власне філософського процесу в СРСР. Розгляд філософії крізь призму тоталітарних досліджень створив підстави для вирізнення радянської філософії як хоч і перверсійної, але модерної форми існування філософії. Утім, засвідченням цієї перверсійності справа й обмежувалася. Лише наприкінці ХХ ст. дослідники тоталітаризму побачили в радянській філософії негомогенність і складність. Так, Джеймс Сканлан, а потім і Девід Бекхерст відзначали присутність різних шкіл і спрямувань у радянській філософії, а також її поділ на офіційну й дисидентську¹¹. Здається, фокус на пошукові тоталітарних структур відволікав дослідників від емпіричного матеріалу в еволюціях, що їх зазнавала філософія в СРСР.

Інший напрям у дослідженні радянської філософії, який визнає за нею філософську гідність, виник поза рамками тоталітарних студій, у межах традиційної – позитивної – історії філософії. Представники такого підходу описують філософський процес в СРСР дещо опукліше, розрізняючи його течії та щаблі й негативно/тверезо оцінюючи доробок радянської філософії. Це передусім бачимо у нещодавніх студіях, присвячених ідеям радянських філософів Павла Копніна, Вадима Іванова, Мераба Мамардашвілі, Евальда Ільєнкова та інших. Активне обговорення заслуг і недоліків радянської філософії спровокувала книжка Віталія Табачковського «У пошуках невтраченого часу». Прикладом схожої оцінки є праці українських філософів Анатолія Лоя, Анатолія Єрмоленка та Євгена Бистрицького.

Анатолій Лой пропонує розглядати радянську філософію як філософський напрям, у якому домінує особливий тип філософування, названий марксизмом. На його думку:

Марксизм позбавляв себе ... резонатора, його «реальна філософія» з властивими їй мотиваціями з самого початку була локалізована в певному політичному русі та його інститутах. Звичайно, робітничий рух, на провідництво

якого марксизм претендував, мислився як щось вселенське і всеохопне, всезагальне і світове. Марксизм інколи не міг утриматись без порівняння себе із християнським рухом, але таким, що несе не ілюзорне, а реальне визволення... Подібно останньому, марксизм сприймав себе, свою теорію, органом самоформуючої себе «спільноти» (Gemeinschaft). Ця спільнота, на відміну від релігійної, існувала не в межах інституту церкви, вона складалась по суті на базі політично-партійних інститутів робітничого руху, в країнах східної Європи – на основі радикалізованих громадських рухів, дотичність яких до робітництва носила суто декларативний характер. Спільнота на відміну від громадянського суспільства (Gesellschaft) не потребує філософії, їй досить обмежитись філософським артефактом – світоглядом.

Таким чином, як вважає Лой, радянська філософія виступала єдино прийнятною для спільноти філософською практикою, необхідною для встановлення ідеократичного ладу. Принадність філософії підкреслювалася її послугами для просування принципів ідеологічності та партійності, а службова роль перетворювала її на практику відтворення особливо-го світогляду:

Парадоксальність догматичного марксизму полягала в тому, що він заперечував і відрубав те, що його в межах світогляду могло символічно пов'язувати з глибинними ціннісними параметрами суспільної самоорганізації. За-цикливши світоглядний ряд на економічних мотиваціях і очікуваннях, позбувшись прив'язки, світогляд легітимував для себе позаморальну цілераціональність, коли все, ідеологія, сам світогляд, а головне люди, стали заручниками революційної, політичної доцільності¹².

Отже, Анатолій Лой розглядає радянську філософію передусім як інтелектуальне поле домінування догматичного марксизму. Натомість Анатолій Єрмоленко, визнаючи домінуючість догматичного марксизму, додає до картини радянської філософії її неоднорідність та різноспрямованість. Зокрема, київський філософ пише про існування зв'язку між радянським марксизмом і філософською думкою поза СРСР,

що породжувало особливий філософський цинізм «критиків буржуазної філософії». Попри недоліки останнього, Єрмоленко вважає, що:

...цинізм сімдесятих – початку вісімдесятих років був плідний. Він уможливив, по-перше, дистанціювання до марксистської теорії, що мало б стати підґрунтям для критичної рефлексії щодо неї, по-друге, під її прикриттям – введення «контрабандою» здобутків так званої буржуазної філософії, тобто виконання у перетворений спосіб того, що неомарксизм робив відкрито. Однак критична рефлексія марксизму за радянських часів «перебудови» так і не відбулася, що стало причиною плавного переходу такого цинізму в посткомуністичну добу¹³.

Анатолій Єрмоленко, як бачимо, вказує на ті приховані родові зв'язки сучасної української філософської думки з радянською філософією, що фактично дотепер визначають чимало тем і способів мислення наших інтелектуалів.

До цього образу радянської філософії Євген Бистрицький додає думку, що впродовж 1980-х окреслена вище традиція пережила досвід усвідомлення власної безплідності. Наприкінці свого буття марксистська філософія в СРСР не давала собі ради ані з поясненням процесів тогочасного світу, ані з передбаченням їх розвитку, як того домагався «науковий соціалізм». Тож, за словами Бистрицького:

Редукція до трьох законів діалектики, так само як і накладання її категорій на суспільні та культурні процеси, різноманітність яких дається взнаки навіть за умов помірною тоталітаризму, мало що дає у сенсі пояснень суспільства, історична еволюція якого стає для марксистської теорії все менш і менш зрозумілою (непідвладною для передбачень і пояснень)¹⁴.

Представлений погляд українських філософів на радянську філософію, з одного боку, репрезентує переконання в тому, що «радянська філософія», поза сумнівом, була філософією, а з другого, підводить до невтішних висновків про її досягнення. На відміну від тоталітарних студій, такі

міркування спираються як на добрий фактологічний аналіз, так і на особисте знання подій та причетність до процесу радянського філософування останніх десятиліть. Тож цю картину змальовано не тільки за допомоги історико-філософської рефлексії, але й із застосуванням особистого досвіду філософування в умовах радянсько-марксистської скутості.

Разом з тим число тих, хто не визнає за радянською філософією права називатись іменем філософії, зростає. Одним із найпослідовніших та найдотепніших виразників цієї позиції є український філософ Сергій Пролеєв. У його статті «Думка і страх: радянська філософія як ситуація мислення» наполягається на тому, що радянська філософія як ситуація мислення є «універсальним антимисленням, протимисленням»¹⁵. Ідеться про те, що завдання цієї філософії полягало у недопущенні «незаангажованого» мислення, а головною функцією було впровадження репресій у сферу розуму. Розвиваючи свою позицію, Пролеєв визначає дві форми діяльності «радянської філософії». Перша – це структурування покірнього світогляду у громадян через фундаментальні положення для загальної та спеціальної освіти, друга – заповнення культурної ніші мислення змістами й практиками квазімислення. Тож ситуацію радянського філософування характеризувало невірництво думки, що встановлювалося та відтворювалося самою лояльною філософською думкою. Відповідно, автор робить висновок, що «радянська філософія» філософією не була: засадничість світогляду для радянської філософії робить її нефілософією, оскільки «філософія ніколи не мириться з наявним станом розуму та розуміння, тобто не мириться зі світоглядом загалом. Вона все ставить під сумнів»¹⁶. Радянська філософія не відповідала цим вимогам, отже, була симуляцією філософії – філософією лише за назвою, бо мислити в умовах страху – драматичних умовах життя «радянського філософа» – неможливо взагалі:

Мислення і жах виявляють себе взаємовиключними, завдяки чому стає зрозуміло, що тотальна свідомість здатна лише симулювати мислення, але не мислити. Радянська філософія, розв'язуючи колізію мислення та жаху, породила

феномен лояльного розуму, в якому намагалася поєднати та узгодити непоєднуване: свободу інтелектуального пошуку і покору ідейним приписам¹⁷.

Віддаючи належне проникливості та риторичному хистові автора наведеної думки, варто зауважити, що тут – як і в решті аргументації на користь радикального заперечення філософського статусу радянської філософії – бачимо своєрідну двозначність понять. Термінові «радянська філософія» приписують то узагальнений зміст філософування в СРСР взагалі (ситуація страху, тотальна лояльність мислення тощо), то змісти «філософування» в офіційних ідеологічних установах КПРС. Це збиває оптику історико-філософського дослідження, наповнюючи його сучасним політичним змістом та сучасними ідеологічними упередженнями. За таких умов неможливо зрозуміти ні офіційної філософії з її героями на кшталт Абрама Деборіна і Марка Мітіна, ні дисидентської філософії, репрезентованої Александром Лосєвим чи Михаїлом Петровим. Цей тип аргументації допустимий у політичних дебатах, однак у науковому дискурсі, чиєю метою є подолання тоталітарних практик недалекого минулого, він мав би відігравати другорядну роль.

Аргумент про споконвічність свободи філософії не такий уже й переконливий, адже радянська філософія не являла собою унікальної ситуації обмеженого мислення. За аналогічний приклад можуть послужити піфагорійські міста Великої Греції, філософія західного Середньовіччя чи пізньогегелівської Пруссії, де свобода мислення зазнавала тиску філософсько-релігійних чи конфесійно-владних практик, що наперед визначали істинні та хибні положення, у тому числі й для філософії. Як на мене, несприятливі умови існували завжди – і це частина формули існування філософії. Перебільшуючи «нефілософськість» радянської філософії, ми просто втрачаємо предмет дослідження і можливість, нехай примарну, виведення висновків на майбутнє. Тож, на мою думку, заперечення існування філософії в Радянському Союзі невиправдане, несправедливе та небезпечне для поступу філософії в нашій країні.

Окрім тих дослідників, хто негативно (від суцільного неприйняття до тверезої негативності) ставиться до радянської філософії як до важливого інституту тоталітарної системи, нині постає нова, прагматична тенденція – розглядати її поза поділом на чорне і біле, добре і погане. Такий підхід виростає на теренах пострадянських країн серед філософів та істориків, для кого власний життєвий досвід філософування пов'язаний – безпосередньо для старшого покоління, опосередковано для учнів тих професорів, які розпочинали свою інтелектуальну працю ще за часів соціалізму, – з темами, стилями і змістами філософування, що зберігають зв'язок із процесами і в радянській філософії. Почасти міркування прихильників цього способу мислення про радянську філософію пов'язані з тим специфічним ресентиментом, що притаманний філософам та історикам філософії пострадянських країн через «неуспіх» у вільному від тоталітаризму світі. Великі сподівання на те, що за нових умов філософія нарешті почне «дихати на повні груди», не справдилися. Якість досліджень, кількість публікацій, комунікація з міжнародними центрами філософії і впливовість всередині власних країн виявилися далекими від очікуваного та потрібного для модернізації суспільно-політичного життя. Дослідницька евристика цього – «третього» – шляху апелює до потреби «зрозуміти минуле заради майбутнього»: аби збагнути радянські витoki нашого мислення, слід відверто та з можливим мінімумом упереджень впритул поглянути на нещодавне минуле. Серед прихильників такого підходу можна назвати Олексія Валевського, Бориса Юдіна, Віталія Куренного, Ніколая Плотнікова та Федора Гіренка (цього напряму інтерпретацій радянського минулого дотримуюсь і я).

Передусім для розуміння феномену радянської філософії варто розглядати її не тільки крізь призму тоталітаризму чи ідеології, але й у зв'язку з наукою. Можна екстраполювати положення Бориса Юдіна щодо радянської науки на розуміння радянської філософії: за його вихідною тезою, у визначенні такого феномену, як радянська наука, треба зважати на потребу кореляції нормативних очікувань певної культурної ситуації з методологічними вимогами науки. Якщо суспільні

норми несумісні з наукою, то про науку слід забути, а для чіткого розуміння співвіднесень суспільних норм із науковими вимогами належить аналізувати наукові інститути. Борис Юдін, отже, аналізує радянську науку через окреслення специфіки її еволюції як «угоди» поміж владою та науковцями: влада захищає науковців від люмпенізованого пролетаріату в обмін на повну й безумовну лояльність¹⁸. Інституціоналізація радянської науки як підпорядкованої владі привела до її самоізоляції, неавтономності та особливого зв'язку між партійною і науковою бюрократією¹⁹. Натомість існував ще один зв'язок: інституціоналізація радянської влади відбувалася із застосуванням аргументів природничих наук та матеріалістичної філософії. У мереживі цих взаємообґрунтувань поставав радянський хіазм влади, ідеології, науки і філософії. Радянська філософія опинилася в осерді взаємодії влади, освіти та науки і не змогла виконувати необхідні функції у цілях науки.

Продовжуючи лінію вивчення зв'язку влади, науки та філософії в СРСР, Віталій Куренной приходить до висновку, що радянська філософія виконувала всі три типи культурно-освітніх функцій філософії. Ідеться про три її ключові функції. По-перше, у межах наявних освітніх інститутів філософія відповідає за передачу певної культурної традиції, що є специфікою європейських модерних культур. По-друге, філософія напрацьовує, відтворює та поширює критичне мислення, що сприяє виживанню демократичних інститутів та забезпечує дієвість плюралізму й толерантності. Врешті, по-третє, до функцій філософії належить напрацювання раціональних публічних комунікаційних компетенцій та експлікація структури чинних дискурсивних практик – аж до таких, як наука чи теологія²⁰. Повною мірою філософія виявилася важливим чинником демократизації СРСР в часи перебудови, хоча «повзуча» тенденція поширення критичного мислення та розуміння потреби в плюралізмі постала ще за часів «хрущовської відлиги». Окреслена багаторівневість філософії та наявність непублічного простору вільнодумства дають підстави говорити про потребу вивчати радянську філософію саме як філософський процес.

Зважаючи на це, у межах вивчення радянської філософії, на мою думку, варто одночасно зважати на п'ять аспектів:

- 1) Вивчення окремих концепцій (як офіційного рівня – Мераба Мамардашвілі чи Евальда Ільєнкова, так і невідомих – Александра Лосева чи Міхаїла Петрова);
- 2) Статистичний аналіз видань, конференцій, інституцій, що провадили філософські дослідження;
- 3) Оцінка політичних причин та моральних наслідків дій філософів у співпраці з владою;
- 4) Вивчення біографій окремих філософів;
- 5) Вивчення дискурсу філософії в СРСР.

Останній аспект, зосереджений переважно на розгляді третьої культурно-освітньої функції філософії, дозволяє побачити успішність виконання всього комплексу функцій філософії, а також специфіки її зв'язку з владою. Над аналізом дискурсивної функції радянської філософії вже чимало попрацювали Ніколай Плотніков та Федор Гіренок. Зокрема, Плотніков запропонував таке визначення дискурсивної функції філософії:

Функцію філософії щодо дискурсивної діяльності можна визначити як формулювання рекомендацій для досягнення перед-дискурсивних погоджень, що лежать при основі наукових та практичних дискурсів. Перед-дискурсивними називаються такі погодження, що вже мають існувати, аби відповідна діяльність в рамках конкретних дискурсів (твердження, обґрунтування, докази) мала шанс на успіх²¹.

Таким чином, філософія відповідальна за переддискурсивну (сказати по-кантівськи, розумову, тобто таку, що дає принципи) раціональність, іншими словами – за раціональний тип упорядкування та організації мовних дій. Тим самим вона створює низку передумов для дискурсу науки, публічної чи непублічної політики, ідеології тощо. Вона встановлює принципи для досягнення перед-дискурсивних погоджень, на основі яких функціонують специфічні дискурси.

Важливо зауважити, що ця функція філософії не є універсальною. Однак для модерних культур, що претендують

на назву «європейських», філософія відіграє ключову роль у формулюванні рекомендацій щодо перед-дискурсивних погоджень. Філософія відбирає тим самим у політиків, ідеологів та релігійних діячів виключне право на такі рекомендації, змушує їх вдаватися до раціональних принципів артикуляції та аргументації на користь своїх положень. Однак важливо наголосити на ще одній тезі Плотнікова, а саме: така функція філософії в рамках окремої культури реалізується з успіхом через її інституціалізацію, себто слід здійснити «перехід від типізованої діяльності окремих індивідів, що діють за традицією, до інституту, тобто структурованої діяльності, підпорядкованої певним нормам і правилам»²². Тож інституціалізація і правила дії інституту філософії дозволять виявити основні її риси в певному часі певної культури.

Згідно із зазначеним підходом, радянську філософію слід зображувати як інститут, чий особливості пов'язані із взаємодією з владою, її легітимацією. Серед основних рис цієї взаємодії слід назвати такі:

1. Мова й логіка суто філософських дискусій СРСР постійно відсилали до ідеологічних положень марксизму, особливо його радянського тлумачення. Це стосувалося не тільки офіційної філософії, але й «філософії у сутінках», тобто там, де контроль влади був мінімальним.

2. Радянська філософія була принципово історичистською. Марксистський історизм – навіть при незгоді з його положеннями – обмежував перспективу радянських філософів усіх щаблів, не давав їм можливості бачити ані привабливості аісторичних філософій Заходу, ані альтернативних типів історизму.

3. Для радянської філософії (як на мене, почасти і з міркувань самопожертви заради науки загалом) характерно було передавати іншим науковим дисциплінам частину функцій з рекомендації перед-дискурсивних погоджень для науки. У такий спосіб відбувалася евакуація справи філософії в «загальнонаукові дисципліни», які займалися перед-дискурсивними домовленостями для комплексу наук і були проміжними для філософії і точних та природничих наук

(методологія науки, рефлексивна соціологія, семіотика, теоретичне та математичне мовознавство, кібернетика, культурологія та наука про комунікацію). Це супроводжувалося переходом фахово-філософських дискусій на шпальти природничо-наукових чи суміжних журналів, тож фактично методологічна рефлексія науки втрачала ім'я філософії, однак як філософська функція впроваджувалася у радянську науку.

4. Питомою рисою філософії в СРСР була атомізація філософських дисциплін, які завдяки складним, багатомірним та багатоповерховим структурам утримували дистанцію від офіційної ідеології (за даними Плотнікова, якщо в 1962 р. в Інституті філософії АН СРСР було 14 секторів, то наприкінці 1990-х – 32²³).

5. Ключовою передумовою для розуміння радянської філософії є усвідомлення її багаторівневості та інституційної складності. Через постійний ідеологічний контроль за публічним життям в СРСР філософія мусила шукати альтернативних шляхів як для виживання на маргінесі чи в сутінках, так і для провадження особливої комунікації, несхожої на західні практики. Ця комунікація відбувалася переважно в прихованих від ідеологічних інстанцій рівнях, передаючи «офіційну філософію» в жертву владі. Як справедливо зазначав Олексій Валевський у своєму аналізі діамату, здійсненому ще на початку 1992 р.:

Радянська філософська традиція є багатомірним і в смисловому плані неоднозначним явищем. Попри запевнення в лояльності щодо доктрини діалектичного та історичного матеріалізму та в належності до марксизму-ленінізму, в дійсності ми зустрічаємось з різного роду замовчуваннями, імітаціями та фальсифікаціями²⁴.

Ціною за виживання в умовах тоталітаризму була низька академічна культура, брак риторичної спроможності, незнання мови сучасної філософії та нездатність до розмови з суспільством і елітами.

6. До цих п'яти рис слід додати шосту, запропоновану Федором Гіренком, що стосується мови радянської філософії.

Гіренок, зокрема, говорить про розвиненість «мовної поверхні» у дискурсі радянської філософії. Це означає, що філософський дискурс «не мав дна», тобто культурного підґрунтя, національного образу світу. Мовою такої філософії неможливо було розуміти дійсність і ті процеси, що в ній відбувалися, однак це дозволяло симулювати мислення. З одного боку, ця думка повторює тезу Сергія Пролєєва щодо стилю радянської філософії, але з другого – показує, що симуляція стосувалася не мислення, а мовлення, і то лише в певних ситуаціях. Як сформулював Гіренок, «радянська філософія [на офіційному щаблі. – М. М.] – це ефект роботи з мовою. Це мовне явище, що втратило зв'язок з немовною реальністю»²⁵. Такий розрив, на мою думку, являв собою засіб виживання філософії в СРСР. Використання фіктивної мови дозволяло запустити такі мовні ігри, що припускали існування філософського мислення в тоталітарному суспільстві – поза сферою публічності, на узбіччі офіційної науки, під прикриттям пустих назв чи понять, незрозумілих для офіціозу.

Підсумовуючи, слід визнати, що радянська філософія – це феномен історії саме філософії. Мислення тут відбувалося в умовах постійного ідеологічного тиску, тож мало цілий арсенал засобів уникнення обмежень. Інституціоналізація філософії відбувалася так, аби її функції здійснювались, однак не обов'язково разом із філософським самоіменуванням. Радянська філософія була вкрай різнобарвною за стилями та рівнями, де видиме місце займала радянська марксистська думка – діамат, а попід нею – еретичні способи мислення різного ступеня марксистськості, аж до антикомунізму й дисидентства. Завдяки цьому радянська філософія є складним предметом для вивчення, що постав як такий, що принципово опирається розкриттю та аналізу. Радянська філософія – це парадоксальне мислення з просвітницько-емансипативним наміром, а водночас із відвертим невільництвом, нав'язливою офіціозністю та прихованістю, красномовністю та беззмістовністю. Те, що сила-силенна трактатів з діалектичного та історичного матеріалізму лежить на полицях бібліотек без запиту, говорить про не-потрібність цього надбання для сучасного філософування і

залишає надію на майбутні відкриття важливих уроків для філософії загалом.

¹ Arendt H. *Elemente und Ursprunge totaler Herrschaft. Antisemitismus, Imperialismus, Totalitarismus*. München, 1986. S. 945.

² Arendt H. *Vita activa oder Vom tatigen Leben*. München/Zürich: KPV, 1999. S. 16.

³ Friedrich C. J. *Totalitare Diktatur. Unter Mitarbeit von Professor Zbigniew K. Brzezinski*. Stuttgart, 1957. P. 67.

⁴ Friedrich C. J. *Die Macht der Negation und das Verhangnis totaler Ideologie // Atlantische Begegnungen. Eine Freundesgabe für Arnold Bergstraesser* / Hg. F. Hodeige, C. Rothe. Freiburg im Breisgau, 1964. S. 13.

⁵ Fainsod M. *Khrushchev's Russia // Problems of Communism*. 1965, nr 14. P. 9–10.

⁶ Ulam A. *The Historical Role of Marxism and the Soviet System // Ulam A. The New Face of Soviet Totalitarianism*. Cambridge, 1963. P. 21.

⁷ Wolfe B. *Reflections on the Soviet System: The Durable Core of Totalitarianism // The U.S.S.R. after 50 Years. Promise and Reality* / Eds. S. Hendel, R. Braham. New York: Columbia Press, 1967. P. 148.

⁸ Wolfe B. *Marxism and the Russian Revolution // Wolfe B. An Ideology in Power. Reflections on the Russian Revolution*. New York: Columbia Press, 1969. P. 36.

⁹ Bochenski I. M. *Der Sowjetische russische dialektische Materialismus*. Bern, 1950. S. 2.

¹⁰ Култаева М. Д. *К политической антропологии трансформационных процессов посттоталитарного общества*. Електронний документ, режим доступу: http://www.philosophy.ua/ua/lib/regular/phas/?doc:int=32#_Точ127466174 (Перевірено 20. 09.08). С. 28.

¹¹ Scanlan J. *Marxism in USSR // American Political Science Review*. 1985, nr 142. P. 266–282; Bakhurst D. *Consciousness and Revolution in Soviet Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 234 p.

¹² Лой А. М. *Філософія та світогляд у пізньому марксизмі // Пізній радянський марксизм та сьогодення. Філософсько-антропологічні студії*. К.: Стилос, 2003. С. 47.

¹³ Єрмоленко А. М. *Пізній марксизм – філософія цинічного розуму // Там само*. С. 349.

¹⁴ Бистрицький Є. *Метафізика пізнього радянського марксизму: Вадим Іванов // Там само*. С. 6.

¹⁵ Пролеєв С. В. *Мысль и страх: советская философия как ситуация мышления // Там само*. С. 12.

¹⁶ Там само. С. 89.

¹⁷ Там само. С. 129.

¹⁸ Юдин Б. Г. *История советской науки как процесс вторичной институционализации* // *Философские исследования*. 1993, № 3. С. 100.

¹⁹ Там само. С. 106.

²⁰ Куренной В. *Философия и образование* // *Отечественные записки*. 2002, № 1. С. 11.

²¹ Плотников Н. *Советская философия: институт и функция* // *Логос*. 2001, № 4 (30). С. 107.

²² Там само. С. 109.

²³ Там само. С. 113.

²⁴ Валевський О. Л. *Діамат як явище філософської культури* // *Філософська думка*. 1992, № 3. С. 47.

²⁵ Гиренок Ф. И. *Советский дискурс*. Електронний документ, режим доступу: http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gir_sprache.html (Перевірено 20.09.08).